

AL-HAKIM AT-TERMIZIYNING “HAJ VA UNING SIRLARI” ASARI TARIXIY MANBA SIFATIDA

Mahmud Normurodov

Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi ilmiy xodimi
**ПРОИЗВЕДЕНИЕ АЛЬ-ХАКИМА АТ-ТЕРМИЗИ
 «ХАДЖ И ЕГО ТАЙНЫ» КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ
 ИСТОЧНИК**

Махмуд Нормуродов

научный сотрудник Международного исследовательского
 центра Имама Термизи

**THE WORK OF AL-HAKIM AT-TERMIZI “HAJJ
 AND ITS SECRETS” AS A HISTORICAL SOURCE**

Mahmud Normurodov

Researcher at the Imam Termizi International scientific-research
 Center

Tel: +998994450763

E-mail:

mahmud.normurod@mail.ru

Orcid: 0009-0001-8611-4636

Annotatsiya: Ma'lumki, tarixda Movarounnahr deb atalgan o'lkamiz olim-u fozillar yurtidir. Bunga tarixiy manbalardagi tegishli qaydlardan tashqari, yurtimizdagi minglab qo'lyozmalar ham bevosita dalil bo'la oladi. Mana shunday olimlardan biri Hakim Termiziydir. Hakim Termiziyning “Haj va uning sirlari” asari hajga aloqador tushunchalar tahlilini o'z ichiga olgan. Asarda bu ibodat nima uchun islom haji deb nomlanishi, kimlarga bu ibodatni ado etish buyurilgani masalasi tushuntiriladi. Haj bilan umra ibodati o'rtasidagi farqlar, ularni ado etish yo'llari va hikmati xususida tahliliy fikrlar bildiriladi.

Kalit so'zlar: Al-Hakim at-Termiziy, haj, qo'lyozma, nashr.

Аннотация: Известно, что наша страна, которая в истории называлась Мавераннахр, является страной ученых и добродетелей. Помимо соответствующих записей в исторических источниках, прямым доказательством этого могут служить тысячи рукописей в нашей стране. Одним из таких учёных является Хаким Термизи. Работа Хакима Термизи «Хадж и его тайны» содержит анализ понятий, связанных с хаджем. В работе объясняется, почему эта молитва называется исламским хаджем и кому предписано совершать эту молитву. Высказаны аналитические мнения о различиях между хадж-намазами и умрой, способах и мудрости их совершения.

Ключевые слова: Аль-Хаким ат-Тирмизи, паломничество, рукопись, публикация.

Abstract: It is known that our country, which in history was called Maverannahr, is a country of scholars and virtues. In addition to the relevant records in historical sources, thousands of manuscripts in our country can serve as direct evidence of this. One of such scholars is Hakim Termizi. Hakim Termizi's work “Hajj and its secrets” contains an analysis of concepts associated with the hajj. The work explains why this prayer is called the Islamic hajj and who is prescribed to perform this prayer. Analytical opinions are expressed on the differences between hajj prayers and umrah, the methods and wisdom of their performance.

Key words: Al-Hakim at-Tirmizi, pilgrimage, manuscript, publication.

KIRISH (ВЕВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION).

Ma'lumki, tarixda Movarounnahr deb atalgan o'lkamiz olimu fozillar yurtidir. Bunga tarixiy manbalardagi tegishli qaydlardan tashqari,

yurtimizdagi minglab qo'lyozmalar ham bevosita dalil bo'la oladi. Mana shunday mashhur siymolar silsilasida islomiy ilmlarning bir nechtasida asoschi sifatida e'tirof etiladigan islom uyg'onish davrining

yirik vakili Abu Abdulloh Muhammad ibn Ali ibn Hasan ibn Bishr Hakim Termiziy (taxm. 205-320/820-932) alohida o‘rin egallaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Al-Hakim at-Termiziyning ilmiy merosi keyingi davr ulamolari ijodiga salmoqli ta’sir ko‘rsatgan. Jumladan, Abu Abdulloh Kurtubiy (vaf. 1273-y.), Ibn Hajar Asqaloniy (1372-1448), Abu Mahmud Abdulloh Hanafiy (vaf. 1361-y.), Muhammad Shamsu-l-haqq Obodiy, Ibn Kasir (vaf. 1373-y.), Jaloliddin as-Suyutiy (1445-1506) kabi bir qancha taniqli olimlar al-Hakim at-Termiziy ilmiy merosidan unumli foydalanganlar [7].

Al-Hakim at-Termiziyning «Haj va uning sirlari» kitobi qo‘lyozma nusxalari mamlakatimizdagi qo‘lyozmalar xazinalarida saqlanib qolmagan. Shu boisdan asarning tarjimai Xusni Nasr Zaydon tomonidan 1969-yilda Qohirada «as-Saoda» bosmaxonasida chop qilingan nashri asosida amalga oshirildi [7].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Termiz qadimdan madaniy markazlardan biri hisoblanib, ko‘plab buyuk olimlarni voyaga yetkazgan. Jahon ehtiromiga sazovor bo‘lgan termizlik buyuk siymolardan biri – Abu Iso at-Termiziy bo‘lsa, yana biri al-Hakim at-Termiziydir. Manbalarda ta’kidlanishicha, al-Hakim at-Termiziy tug‘ilgan Termiz shahri IX asrda Movarounnahrning eng yirik va obod shaharlaridan biri sifatida mashhur bo‘lgan. Alloma tafsir, hadis, fiqh, kalom, islom falsafasi, tasavvuf sohalarida samarali ijod qilgan. Lekin bu uning yozgan asarlari yo‘nalishlarini to‘liq aks ettiradi, deb ayta olmaymiz. Chunki odatda allomaning asarlarida ushbu yo‘nalishlar qorishib ketgan holatlar ham uchraydi. Ba’zan uning bir asarida bir necha yo‘nalishlar, hattoki, mazkur yetti yo‘nalishning barchasini ham ko‘rishimiz mumkin. Al-Hakim at-Termiziy ilmiy merosini yuzga yaqin turli hajmdagi asarlar tashkil qiladi. Bu haqdagi ma’lumotlar turli kataloglarda zikr qilinadi. Jumladan, Fuad Sezgin o‘z katalogida al-Hakim at-Termiziy qalamiga mansub deb hisoblanadigan saksonta asar haqida ma’lumot beradi [2].

Alloma sermahsul faoliyat olib borgan va uning ko‘plab asarlari bizning davrimizgacha yetib kelgan bo‘lsa-da, ushbu asarlarning ulkan qismi yurtimiz tashqarisidagi xorijiy qo‘lyozma fondlarida

saqlanadi. Buning boisi esa ehtimol, taxminan 250/865-yillarda yozilgan uning mashhur «Xatm al-avliyo» va «Kitab isbat al-ilal» asarlari bilan bog‘liq. Bu kitoblardagi Hakim Termiziyning valiylik masalasini tahlil qilish uslubi va uning bu boradagi fikrlarining haqiqiy mazmun va mohiyatini zamondoshlari to‘g‘ri tushunmaydi. Natijada al-Hakim at-Termiziy ona yurtini tashlab ketishga majbur bo‘ladi. Bu voqea aksariyat manbalarda zikr qilingan. Turli mualliflarning asarlarida bu voqea bir emas, bir necha bor takror bo‘lganligi aytiladi. Bu hodisa alloma ilmiy merosining kelajakdagi taqdiriga ham muayyan ta’sir ko‘rsatdi. Natijada olim asarlarining aksariyati mintaqamizdan tashqariga tarqab ketgan va bugungi kunda xorijiy mamlakatlar qo‘lyozmalar xazinalarida saqlanadi [3].

NATIJARLAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Olimning islom dinining beshta asosiy farzlaridan biri bo‘lgan haj mavzusiga bag‘ishlangan «Haj va uning sirlari» kitobi aniq dalillarga asoslanib yozilgani bilan ajralib turadi. Buning sababini aksariyat mutaxassislar bu asar olim hayotining oxirgi davrida bitilgan asarlaridan biri bo‘lgani bilan izohlasalar, kamchilikni tashkil etuvchi ayrim tadqiqotchilar ushbu asar keyingi davrlarda juz‘iy o‘zgartirishlarga uchraganini aytib o‘tadilar. Nima bo‘lganda ham, al-Hakim at-Termiziy boy hayotiy va ilmiy tajribasini ushbu kitobga safarbar qilib, uning muvaffaqiyatini ta’minlagan [6].

Asar yetti bobdan iborat bo‘lib, dastlab Ka’baning, asarda u Qadim uy deb ataladi, bunyod etilishi, Ibrohim (alayhissalom) unga poydevor qo‘yishlari tarixi bayoni bilan boshlanadi. So‘ngra bu ibodatni ado etish uchun lozim bo‘lgan amallar va ularning sharhi o‘rin olgan. Asarda bu ibodat nima uchun islom haji deb nomlanishi, kimlarga bu ibodatni ado etish buyurilgani masalasi tushuntiriladi. Haj bilan umra ibodati o‘rtasidagi farqlar, ularni ado etish yo‘llari va hikmati xususida tahliliy fikrlar bildiriladi. Haj ibodatining har bir talabini ado etishda hoji bajarishi lozim bo‘lgan amallar, hojilarning darajalari, haj ibodati nima bilan va qanday boshlanib qaysi amal bilan yakunlanishi masalalari bu asarda o‘z aksini topgan. Olim asarda haj ibodatining zohiriy va botiniy mazmun mohiyati haqida fikr yuritarkan, u insonning Alloh oldidagi bandaligini namoyon qilish va o‘z nafsini uning ixtiyoriga butunlay taslim qilishni ko‘rsatishdan iborat ekanligini xulosa qiladi.

Bunday yondashuvni uning har bir asarida topish mumkin. Shuningdek, al-Hakim at-Termiziy ma'lum bir so'zning ishlatilayotgan ma'nosini chuqur o'rganib, o'sha so'zni tashkil etgan harflarigacha tahlil qiladi. Keyin esa so'z va uni tashkil etgan harflarni u anglatayotgan ma'no bilan bog'liqlik jihatini ochib beradi [5].

Bu bilan so'zlar va ular bildirgan obyekt nomi o'zidan o'zi paydo bo'lib qolmagan, balki mantiqiy izchillik borligini ko'rsatib beradi. Al-Hakim at-Termiziy o'z fikrlarini o'quvchilarga tushunarli tarzda yetkazish hamda bu fikrlarning hayotdan uzilib qolmagani va amaliy tatbiq etish mumkinligini ko'rsatish maqsadida o'z tajribasidan kelib chiqib, turli misol, rivoyat va xulosalardan keng foydalanadi. Alloma ijodining yana o'ziga xos jihati u islom ilmlarining barcha sohalarini e'tibordan chetda qoldirmaydi. Xoh u fiqh bo'lsin yoki kalom, suluk yoki tafsir bo'lsin, ularning barchasi bilan tanish bo'lgani asarlarida yaqqol ko'zga tashlanadi [1].

Al-Hakim at-Termiziy bu ilmlarning barchasini sohalariga bo'linmagan yaxlit ko'rinishda, ya'ni bir-biri bilan chambarchas bog'liq bir butun holatda e'tiborga olishga harakat qiladi [2].

«Haj va uning sirlari» islom ilmlariga aloqador asarlardan bo'lib, bu xildagi kitoblarni o'zbek tiliga tarjima qilish jarayonida uchraydigan muammolardan biri arabcha so'z va iboralarni tarjimasiz asl holda qoldirish holatidir. Asarning tarjimasiz jarayonida iloji boricha bunday holga yo'l qo'ymaslikka harakat qilingan. Asli arabcha, lekin boshqa tillarga ham kirib qolgan turg'un so'z va iboralar, shuningdek, mavzuga aloqador maxsus so'zlar (termin) o'z holicha qoldirilgan taqdirda ham, bu so'z yoki iborara tagsharxda izoh berish uslubi qo'llanilgan. Matnda Qur'on oyatlarining tarjimasiz berilgan holda, ularning arabcha matni ham tagsharhda ilova qilingan. Mavzuning o'ziga xosligi va arab tilining xususiyatidan kelib chiqib, tarjimaning o'zbek tili qoidalari talabiga mos kelishini va tushunilishini osonlashtirish maqsadida zarur holatlarda katta qavs ichida, qo'shimchalar kiritish usuli tanlangan.

Tarjimada, arabcha matnda mavjud bo'lmasa ham, haj ibodatining hanafiy mazhabi doirasida ado etilishi bilan bog'liq bo'lgan zarur sharh va izohlar tagsharhda keltirilgan.

Tarixiy shaxslarga izohlar kitob so'ngida ilova shaklida berilgan. Ilmiy nashrlar talabiga rioya qilgan holda ko'rsatkichlar tuzilgan va adabiyotlar ro'yxati keltirilgan.

Darhaqiqat, yuqorida o'tgan ma'lumotlardan Al-Hakim at-Termiziyning «Haj va uning sirlari» islom olamida qimmatli asarlardan bo'lib, ular borasida tadqiq va tahqiq ishlarini amalga oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa o'rnida aytish kerakki, «Haj va uning sirlari» asari Al-Hakim at-Termiziyning muhim asarlaridan hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan mazkur risolani ilmiy jihatdan o'rganib, undagi ma'lumotlarni tadqiq etib, turli tillarga tarjima qilish bugungi kun olimlarining muhim vazifalaridandir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Bernd Radtke. Al-Hakim at-Tirmidi. – Freiburg: Klaus Schwarz Verlag, 1980.
2. Fuad Sezgin. Tarix at-turos al-arabiy. Arab tiliga Mahmud Fahmiy Majoziy tarjimasiz. – Riyoz: Idora as-saqofa van-nashr bil-jami'a, 1411/1991. II.
3. Karl Brokkelman. Tarix al-adab al-arabiy. – Qohira: Dor al-ma'orif, 1977. VI. Arab tiliga Abdulhalim Najjor, Sayyid Ya'qub Bakr va Ramazon Abdutavvoblar o'g'irgan. Beshinchi nashr.
4. Muhammad Ibraheem al-Geyoushi, "Al-Hakim al-Tirmidhi: his works and thoughts", Islamic Quarterly, vol. 14, no. 4, London, 1970, pp. 159-201.
5. Nicolas Heer, "Some biografical and bibliografical notes on al-Hakim al-Tirmidhi", The world of Islam. Studies in honour of Philip K. Hitti. Edited by James Kritzeck and R. Bayly Winder. London, 1959, pp. 182-205.
6. Xatib Bag'dodiy. Ar-Rihlatu fi talabil hadis. – Bayrut: «Dorul kutubil ilmiyya», 1390/1975. Birinchi nashr.
7. Xolid Zahriy. Hakim Xuroson va anis az-zamon. – Marokash: Markaz addirosa val-abhas va ihya at-turos, 2013.